

Ж. БАЛАСАГЫН атындагы КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ

**Б. ЕЛЬЦИН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ - РОССИЯ СЛАВЯН
УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кенеш Д 08.18.571

Кол жазма укугунда:

УДК: 33:36.1/5(575.3)

Нажмидинов Абдурахмон Абдусаторович

**РЫНОККО ӨТҮҮ ШАРТТАРЫНДА МАМЛЕКЕТТИК
ЧЫГЫМДАРДЫ БАШКАРУУ**

08.00.10 – финансы, акча жүгүртүүжана насыя

**экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденүү үчүн диссертациясынын**

АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек - 2018

Диссертациялык ишТаджик улуттук университетинин «Финансылык менеджмент» кафедрасында аткарылды

Илимий жетекчи:

Умаров Ходжимухаммад Умарович

экономика илимдеринин доктору, профессор,
Таджик Республикасынын Илимдер академиясынын Экономика жана демография институтунун бөлүм башчысы

Расмий оппоненттер:

Савин Виктор Евгеньевич

экономика илимдеринин доктору, профессор,
К.Карасаев атындагы БГУнун экология жана менеджмент факультетинин деканы

Орозалиев Туратбек Сагынбекович

экономика илимдеринин кандидаты,
Ж.Баласагын атындагы КУУнун экономикалык факультетинин «Финансы» кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме:

Н.Исанов атындагы КМКТАУнун

«Бухгалтердик эсеп, талдоо жана аудит»

кафедрасы, дарегі: Бишкек шаары, Малдыбаев көчөсү, 34Б, сайттын дарегі: www.ksucta.kg

Диссертацияны коргоо 2018-жылдын «30» ноябрда саат 16-00 Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз мамлекеттик Улуттук Университетинде жана Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинде экономика илимдеринин доктору (кандидаты) илимий даражасын изденүү үчүн Д 08.18.571 диссертация коргоо боюнча диссертациялык кенешинин отурумунда, 720033, Бишкек ш., Жибек-Жолу көчөсү, 394, 322-дарсканада өтөт.

Диссертациялык иш менен Жусуп Баласагынатындагы Кыргыз мамлекеттик Улуттук Университетинин китепканасынын илимий залында таанышууга болот. Дарегі: 720033, Кыргыз Республикасы, Бишкек ш., Жибек-Жолу көчөсү, 394; Б. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян университетинде, дарегі: 720000, Бишкек шаары, Киев көчөсү, 44, ошондой эле диссертациялык кенештин сайтында – dissovetecon.knu.kg

Автореферат _2018-жылдын «_____» _____ таркатылды.

**Диссертациялык кенештин
илимий катчысы**

экономика илимдеринин кандидаты, доцент

Дженалиева М.А.

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Изилдөө темасынын актуалдуулугу.Бүгүнкү экономикалык мамилелер дүйнөсүндө экономикалык процесстердин ажырагыс бөлүгү, туруксуздук жана глобалдуу финансылык кризис болуп калган. Мамлекеттик бюджет, киреше бөлүгү туура түзүлгөн учурда жана аларды эффективдүү бөлүштүрүү, пайдалануу бул терс учурлардын шарттарынын бири болуп, мамлекеттин экономикасын ички жана тышкы таасирлерге карата ылайыкташтырат. Өлкөнүн социалдык жана экономикалык жашоосуна мамлекеттин кийлигишүүсү салыктык-бюджеттик саясат аркылуу аткарылат, бул багыттагы уюштуруу иштеринин сапатынан болгон жана боло турган милдеттер менен көйгөйлөрдүн чечилиши көз каранды.

Мамлекеттин финансылык системасында мамлекеттик бюджет башкы элемент болуп саналат, анын бардык бөлүктөрүн эффективдүү аткаруу маанилүү жана бүгүнкү дүйнөдө ар бир өлкөнүн өкмөтүнүн стратегиялык милдети болушу керек. Социалдык-экономикалык мүнөздөгү келечектүү максаттарды иш жүзүнө ашырууда бул милдеттин актуалдуулугу өтө байкалууда, бийликтин бардык бутактарын жана башкаруу органдарын камсыздоо, мамлекеттин коргонуу мүмкүнчүлүктөрүн, мыйзам жана тартипти камсыз кылуу ж.б. Мамлекет бюджеттин жардамы менен айрым аймактарда микро денгээлде финансылык жөнгө салууну иш жүзүнө ашырат, ошондой эле бүтүндөй мамлекеттин масштабында да. Бирок, бүгүнкү күнү Тажикистан үчүн мамлекеттин жарандарынын жашоо сапатын жакшыртуу жана калктын жакырчылыгы менен күрөшүү маанилүү.

Бирок, бул милдеттерди иш жүзүнө ашырууда белгилүү бир кыйынчылыктарга туш келүүдө: экономикалык туруксуздук жана өзүнүн геосаясий кызыкчылыктарын көздөгөн алдынкы өлкөлөр тарабынан дүйнөлүк финансылык рыноктун олку-солку болуусу, ошондой эле башкаруучулук функциялардын жана мамлекеттик органдардын милдеттерин төмөн сапатта аткарылышы. Тандалып алынган теманын актуалдуулугу мамлекеттик бюджеттин чыгашаларынын эффективдүүлүгүн башкаруунун сапаты жана өсүү жыйынтыктарымамлекетте жүргүзүлгөн реформалардын милдети болуп саналат, ал эми эн башкысы тышкы факторлордон реалдуу минимумга чейин мамлекеттик бюджеттин көз карандылыгын төмөндөтүү.

Изилдөөнүн теориялык жана методологиялык базасын төмөндөгүдөй ата мекендик жана чет элдик окумуштуу-экономисттердин эмгектери түздү: Я.Н.Юлдашев, Я.Янковскис, П.Н.Шуляк, В.Н.Сутормин, Х.Девид, Н.Х.Лефф, Б.И.Алехин, И.Н.Жук, Н.Г.Иванова, В.В.Ковалев, Р.А.Козиков, А.Лавров, В.П.Литовченко, С.И.Лушин, А.В. Сидорович, М.Денисенко, В.Козлов, А.А.Саякбаева, И.И.Искаков, Ч.Р.Кулуева, В.Е.Савин, А.Фаттахова, А.М. Данцер, Б.Диц, К.Гацкова, Л.Н.Овсянников, Г.Б.Поляк, А.И.Романенков жана башкалар.

Диссертациялык теманын чон илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы.

Диссертациялык иштин темасы «3030-жылга чейин Тажик

Республикасын өнүктөрүүнүн улуттук стратегиясы» (2016), «2009-2018-ж. Таджик Республикасынын мамлекеттик финансысын башкаруу стратегиясы» 2009-жылдын 20-мартындагы, ошондой эле Таджик улуттук университетинин «Финансылык менеджмент» кафедрасынын илимий-изилдөө планы менен байланыштуу.

Диссертациялык изилдөөнүн максаты Мамлекеттик бюджеттин чыгашаларынын сапатын жана эффективдүүлүгүн жогорулатуу теориялык жоболор, методологиялык иштер жана практикалык сунуштар, сунуштардын негизинде заманбап шарттарда мамлекеттик бюджеттин каражаттарын башкаруу сапатын, жакшыртуу жана изилдөө болуп эсептелет.

Изилдөөнүн милдеттери:

- мамлекеттик бюджеттин теориясын жана практикасын, алардын экономикалык жана социалдык манызын изилдөө;
- бюджеттин кирешелеринин жана чыгашаларынын динамикасын, алардын түзүлүшүн, ошондой эле аларды тенсаламктуулугун камсыздаган негизги факторлорду талдоо;
- Бүгүнкү Тажикистанда мамлекеттик чыгашаларды башкаруу ыкмаларын талдоо жана аларды жакшыртуу жолдорун аныктоо;
- бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүү жана аткаруу рычактары менен деңгээлдерин талдоо;
- бул каражаттарды бөлүштүрүү жана колдонуу абалына заманбап объективдүү баа берүү.

Диссертациялык изилдөөнүн илимий жанылыгы:

- мамлекеттик финансы жана мамлекеттик бюджеттин теориялык жана методологиялык аспектилерин, мыйзамдары менен нормативдик актылары, ченемдик-укуктук базанын абалы, алардын иши изилденген, көйгөйлөрү жана кемчиликтери жана аларды чечүүнүн жолдору аныкталды.

- көз карандысыздык жылдарындагы мамлекеттик бюджеттин чыгашаларынын динамикасы жана түзүлүшү талданды, бюджеттик каражаттарды чыгымдоо көлөмүнүн өзгөрүүсүнө жана багыттарына объективдүү баа берилди.

- келечекте бюджеттин каражаттарын үнөмдүү, максаттуу жана натыйжалуу колдонуу үчүн бюджеттик каражаттарды чыгымдоого комплекстүү изилдөө жүргүзүлгөн жана бул маселелерди чечүү жолдору сунушталды (натыйжага багытталган бюджет, квазифискалдык тобокелдер, адам фактору, жарандык бюджет, сырткы насылоонун көлөмүн азайтуу ж.б.).

- бүгүнкү күндөгү бюджеттик каражаттарды бөлүштүргөн рычагдар натыйжалуу колдонбой жатат, аларды жакшыртуу жолдору сунушталууда;

- бюджеттик каражаттарды колдонуунун натыйжалуулугуна жүргүзүлгөн талдоонун жана баалоонун негизинде мамлекеттин узак мөөнөттүү туруктуу экономикалык, социалдык, маданий өнүгүүсү үчүн мамлекеттик бюджетти эффективдүү түзүү, бөлүштүрүү жана колдонуу экени далиленди.

Диссертациянын практикалык мааниси иште көз карандысыздык жылдарында теориялык да, практикалык да аспектилерде бюджеттин тчыгаша бөлүгүнө таасири жана алардын терс таасирлери, негизги маселелер аныкталган

жана жалпыланган. Заманбап шарттарды жана рынок эконмикасынын конъюктурасын, мамлекеттеги социалдык-саясий абалды эске алып, аларды чечүү жолдору сунушталган. Ошондой эле жүргүзүлгөн талдоо жана аткарылган кортундулар келечектеги адистерди даярдоодо пайдаланылышы мүкүн, бул тармактагы адистерге, министрликтерге, ведомстволорго, ошондой эле илимий кызматкерлер жана окурмандардын кенири чөйрөсүнө кызык болот

Алынган жыйынтыктардын экономикалык мааниси Чыгымдардын сапатын жакшыртуу үчүн жаны принциптер, ыкмалар, жолдор менен толукталып, чыгымдарды жана кирешелерди оптималдаштырууда бюджеттин чыгымдарынын манызын изилдөөдөн турат.

Коргоого чыгарылган негизги жоболор:

- мамлекеттик каражаттарды уюштурууга жана бөлүштүрүүгө комплекстүү мамиле;

- натыйжалуу башкаруу, оперативдүү финансылык маалыматтарды жана стратегиялык жетишкендиктерди үчүн мамлекеттик чыгымдарды башкаруу субъектилеринин толук эмес интеграциясы жана компьютердик технологияларды толук кандуу киргизүү;

- келечектеги чыгымдардын негизделиши жана багытталышы – бөтөнчө социалдык чыгымдар;

- мамлекеттик карызды натыйжалуу башкаруу жана квазифискалдык тобокелдердин денгээлин төмөндөтүүнүн эсебинен бюджеттин чыгымдарын натыйжалуу башкарууну жогорулатуу;

Издөнүүчүнүн жеке салымы заманбап Таджикистан мамлекеттик чыгымдарды башкаруунун теориялык-методологиялык негиздерин аныктоо болуп саналат. Бюджеттик каражаттарды талдоо жана баалоо тажрыйбасынын негизинде жана аларды колдонууда конкреттүү сунуштар берилди. Изилдөөнүн натыйжасы бюджеттик чыгымдарды бөлүштүрүүнүн жана оптималдаштыруунун натыйжалуу рычагдарын аныктоого мүмкүндүк берди.

Мындан сырткары, диссертациянын айрым жоболору «Мамлекеттик бюджет» дисциплинасы боюнча усулдук материалдарды иштеп чыгууда Таджик улуттук университетинин экономикалык факультетинин окуу процессине киргизилди.

Изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо. Диссертациялык изилдөөнүн негизги жоболору төмөндөгү эл аралык жана республикалык илимий-практикалык конференцияларда билдирилди: «Таджик Республикасынын экономикалык өнүгүүсүн камсыз кылуудагы финансылык-насыялык механизмдердин өзгөрүүлөрү жана алардын ролу» 2013-жылдын 23-25-ноябры, Душанбе шаары; «Таджикистандын аймактык шарттарында экономикалык өсүүнүн финансылык маселелери жана аларды чечүү жолдору», 2015-ж. 23-24-апрель, Душанбе шаары; «Ачык экономика шарттарында макроэкономикалык саясат жана насыя-бюджеттик механизмдер аркылуу жөнгө салуу» 2017-ж. 4-март, Душанбе шаары, «Евразиялык мамлекеттердин экономикасында коррупциялык тобокелдерди төмөндөтүүдө тармактык финансылык мониторинг институттарынын эффективдүүлүгүн жогорулатуу» 2018-ж. 6-июль, Чолпон-Ата.

Диссертациянын жыйынтыктарынын басылмаларда толук чагылдырылышы. Диссертациялык тема боюнча 4,95 б.т. көлөмүндө 8 илимий эмгек, РИНЦ жана чет мамлекетте 3 макала, КР ЖАК журналдарында 3 макала.

Диссертациялык иштин түзүлүшү жана көлөмү. Иш киришүүдөн, 3 главадан, корутундудан, колдонгон адабияттардын тизмесинен, 167 беттен турган машинкага басылган текст. Колдонулган адабияттардын тизмеси 120 аталыштан турат.

ИШТИН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүүдө теманын актуалдуулугу жана анын изилдениш денгээли, изилдөөнүн максаттары жана милдеттери, илимий жанылыгы иштелип чыкты, иштин практикалык жана экономикалык мааниси аныкталды, изилдөөнүн жыйынтыктарын апробациялоо денгээлине диссертанттын жеке салымы, иштин структурасы жана көлөмү берилди.

Биринчи бап «Мамлекеттик бюджеттин чыгымдарынын экономикалык мазмуну» деп аталып, мамлекеттик чыгашалардын негизин, чыгашалардын динамикасын түзүмүн, ошондой эле мамлекеттик бюджеттин кирешелеринин жана чыгымдарынын тең салмактуулугунун факторлорун чагылдырат.

Чыгашалар мамлекеттик бюджеттин эң маанилүү мүнөздөмөлөрүнүн бири болуп саналат. Чыгашалардын түзүмү аркылуу улуттук кирешелердин маанилүү бөлүгүн кайра бөлүштүрүү жүрөт, чарбалык процесстеринде мамлекеттин кийлигишүүсү жүзөгө ашырылат, мамлекеттин экономикалык жана социалдык саясаты ишке ашырылат. Бюджеттин чыгаша бөлүгүн мамлекет өзүнүн функцияларын жана тамшырмаларын аткаруу үчүн активдүү колдонот. Маанилүү даражадагы экономикалык жана социалдык чөйрөлөрдүн тармактарынын өнүгүшүнүн стратегиялык максаттарынын жетишкендиги экономиканын коомдук секторунун бардык чөйрөлөрүнө тийип өтүүчү бюджеттик чыгымдарды жөнгө салуучу мамлекеттик түзүмдөрдөн көз каранды. Чыгашалардын көлөмдөрү менен багыттары, пропорция менен бөлүштүрүү жана алардын максатуу багытталгандыгы бюджеттик каражаттарды канчалык сапаттуу жана энатыйжалуу колдонуусуна байланыштуу болот.

Мамлекеттик бюджеттин чыгашаларынын экономикалык негизи ошол мамлекеттин экономикалык ишине байланыштуу болот жана алар экономикалык саясаттын активдүү рычагы катары кызмат кылары билинди. Бюджеттин чыгашалары улуттук чыгашалардын жана улуттук экономиканын атаандаштык жөндөмдүүлүгүнүн жогорулатып, кайра бөлүштүрүү процесстериндеги таасирине аспап катары кызмат кылат, рыноктук инфраструктуранын өнүгүшүнө демилге берет, ошол эле мамлекетти башка тармактарда жана чарба секторлордо өнүктүрүп, экономикалык мейкиндикте ыгы менен пайдаланууга жол берет. Башка жагынан айтканда, эмгек акыны төлөө фондуларын түзүү менен чыгашаларды ишке ашырып, чоң көлөмдөгү продукцияларды сатып алып, инвестициялык мүнөздөгү ар кандай программаларды жүзөгө ашырып, капиталдык салымдарды киргизген мамлекет

бир кыйла экономикадагы суроо-талаптарды калыптандырат. Өз кезегинде суроо-талап – бул азыркы коомдун экономикалык өнүгүшүнүн кыймылдаткычы.

Рыноктук экономикага өтүү ар түрдүү мүнөздөгү менчиктин формаларынын деңгээлине таасирин тийгизди жана мамлекеттин функцияларын түп-тамырынан бери өзгөртүүгө алып келди, тактап айтканда финансылык иш тармагында. Буга карабастан, мамлекет кайра өндүрүү процесстеринде түз жана кыйыр кийлигишүүлөрдүн жолу менен экономикалык жана социалдык мүнөздөгү процесстердин координаторлук ролунда кала берет.

Рыноктук экономиканын шарттарында мамлекеттик чыгашалар чыгымдардын жаңы түрүн алат - бул баштапкы негиздеги инвестициялык мүнөздөгү чыгашалар жана мындай менчик келечекте шартка байланыштуу мамлекеттин балансына өтүп кетет.

Чыгашалардын социалдык негизи - бул мамлекеттин каражатарынын жардамы менен билдирген жумушчу күчүн жаңылатууну камсыз кылуу үчүн алгылыктуу болгон өзүнүн менчик социалдык саясатын ишке ашыруу. Жыл өткөн сайын пенсия, жөлөк пул, стипендия ж.б. өз убагында төлөөнү чагылдырган эмгекчилердин негизги социалдык укуктарын камсыз кылуудагы кошумча Чыгашаларды киргизүү менен, алардын социалдык функцияларын аткаруу үчүн мамлекеттик чыгашалар өсүп жатат.

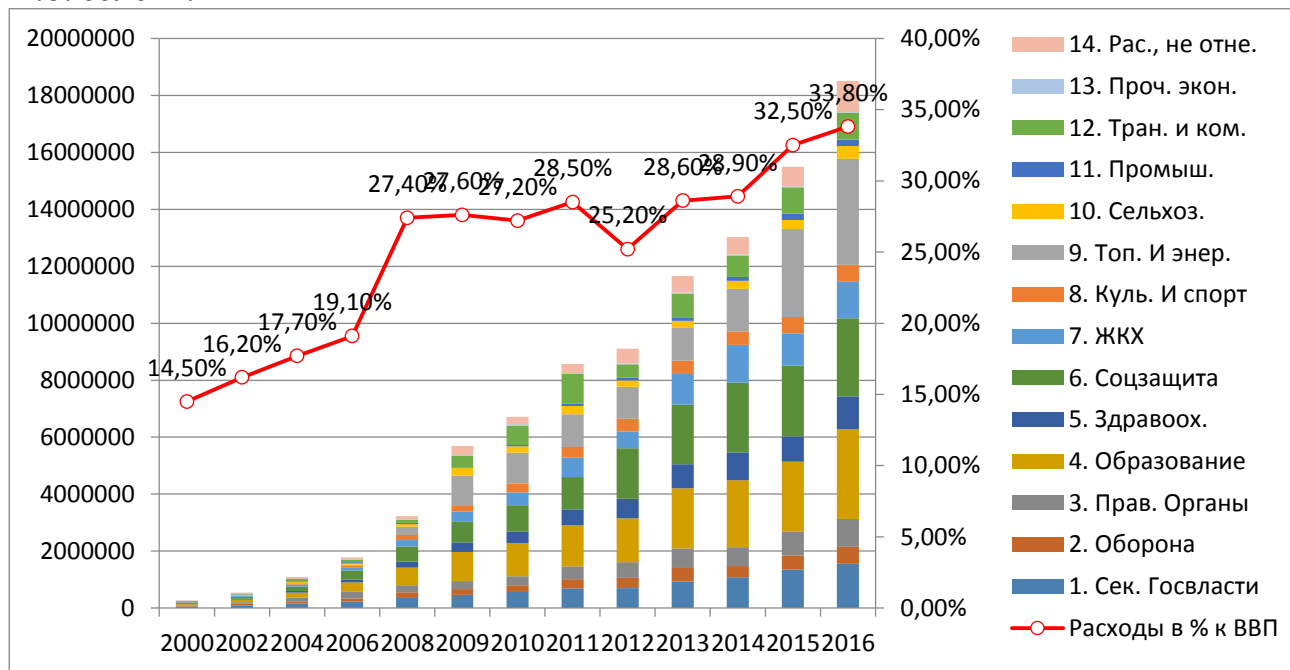
Социалдык мүнөздөгү бюджеттин чыгашаларынын социалдык масштабда чоң мааниси бар. Аккумуляцияланган каражаттары жана алардын жардамы менен түзүлгөн социалдык багыттардагы фонддор калктын материалдык жана маданий жашоо деңгээлин жакшыртуу менен реалдуу кирешелерин көтөрүүнүн аркасында калктын жашоосунун деңгээлине таасирин тийгизет. Социалдык чыгашалардын эсебинен мамлекет өзүнүн социалдык милдеттерин аткарууда, жарандарды сапаттуу билим берүү жана медициналык кызматтар менен камсыз кылуу, мамлекеттик тармактагы кызматкерлердин кызыкчылыктарын жана квалификацияларды көтөрүү, өз убагында эмгек акы, жумушсуздар үчүн жөлөк пул ж.б. төлөө саналат.

Экономикалык жана социалдык мүнөздөгү чыгашаларды аткарууда мамлекет, ошондой эле башкаруу түзүмүн кармоого чыгашаларды өзүнө алат. Мамлекеттик бийлик жана башкаруу секторун кармоодогу чыгымдар бюджеттик чыгашаларга кирет. Ошондой эле чыгымдар улуттук коргонуу, мамлекеттик тартипти сактоо жана коопсуздук, сот бийлиги, мамлекеттик карыздарды тейлөө, турак жай-коммуналдык чарбанын өнүгүшү, маданият, спорт, искусство ж.б. сыяктуу багыттарды камсыз кылууну жүзөгө ашырат.

Советтер Союзу тарагандан кийин Таджикстан өзүнүн көз карандысыз саясатын жүргүзүүнү баштаган. Жарандык согуш жана согуштан кийинки кыйынчылыктар терс факторлор катары, албетте, мамлекеттин калыптанышына толук бойдон таасирин тийгизди. Мындан тышкары, бирдиктүү система катары өз ара байланышкан Таджикстан жана башка мурунку Советтер Союзунун республикаларынын экономикасы жапа чекти. Ишканалар токтоду, ал эми калып калгандарынын продукциялары эч жерде сатылбай калды, рынок толугу менен талкаланды. Бул ИДПнын динамикасына жана мамлекеттин

кирешелерине түздөн –түз таасири тийди, а жыйынтыгында бюджеттин чыгашаларын алып келди. Чыгашалардын төмөндөшү мурунку кылымдын 90-жылдарында абдан катуу сезилген өлкөлөрдүн бардык иш чөйрөсүндө толугу менен терс таасирин тийгизген. Бул чыгашалардын динамикасы 15 жыл ичинде жана алардын түзүмдөрү кандай өзгөргөндүгүн карайбыз.

Акыркы жылдарда социалдык сектордо бюджеттин чыгашалары көбөйгөндүгү билинди, ошол бюджет социалдык статусту ээледі. Мамлекеттик бюджеттин каражаттарынын жарымынан көбү социалдык чөйрөгө багытталат. Салмактуу орунду социалдык камсыздоо, калкты коргоо, билим берүү, ТКЧ ж.б. ээлейт.

1-сүрөт. 2000-2016-жылдар үчүн мамлекеттик түзүмдүн чыгашалары (млн.сом)
(автор Нажмидинов А.)

2016-жылы экономикалык секторго бюджеттин каражатынын 36,4% багытталган. 2015-жылы бул багыт боюнча чыгашалар бюджеттин бардык бөлүгүнөн 34,5% же ИДП 9,9% түздү.

Жогорку каржылоо чөйрөсүндө «Отун-энергетикалык комплекси», «Транспорт жана коммуникация» эсептелет. Акыркы жылдары бул багыттар боюнча чыгашалар көбөйүүдө жана бул мамлекеттин коммуникациялык чөйрөсү жакшырып баратат дегенди билдирет – булар жолдорду оңдоо-түздөө, ГЭС, таза суу менен калкты камсыз кылуу ж.б.

Айыл чарбасы менен өнөр жайды өнүктүрүүдө бюджеттин чыгашалары анчалык мааниси жок секторлор менен салыштырганда арзыбас эле болуп калат. Экономиканын тышкы таасирлерден болгон туруктуулугун көбөйтүү үчүн мамлекет финансылык жактан бул секторго көңүл буруусун жогорулатуудагы зарыл элементи - бул айыл чарбасы менен өнөр жайдын продукцияларынын үлүштөрүнүн өсүшү болуп саналат.

Жүргүзүлүп жаткан диаграмма боюнча маалыматты талдоо менен, каржылоонун көлөмү боюнча бюджеттин чыгашаларынын ичинде калкты

социалдык камсыздоо жана коргоо сектору айырмаланып турарын айтып кетишибиз керек. 2014-жылы жогорду аталган сектор боюнча бюджеттин чыгашалары 2444,4 млн. сомду (атайын каржаттарды эске албаганда, кредиттер жана МИП) түзөт, толугу менен чыгашалар бюджетинин 18,0% на барабар жана ал башка чыгашалардын секторлорунун арасында биринчи орунду ээлеген. Бирок 2015-2016-жылдарда “ОЭК” менен “Билим берүүдө” көбөйгөндүгү билинди.

2010-жылдын жыйынтыгы боюнча башка бюджеттин чыгашалары иш жүзүндө 258,9 млн. сом (бюджеттин чыгашалар бөлүгүнөн 3,8%), 2009-жылга салыштырганда 38,6 млн. сомго аз болгон. Мындан ары, бул чыгашалар көбөйө баштаган: 2011-жылы 303,7 млн. сом, а 2012-жылы 522,5 млн. сом. 2014-жылдын жыйынтыгы боюнча башка чыгашалар мамлекеттин бюджетинин бардык чыгашаларынан 5,0% ын түздү, 659,5 млн. сом сумманы түздү.

Башка чыгашалардын негизи подпункттарынын бири болуп, мамлекеттин ички, сырткы сыяктуу карыздарын тейлөө саналат. Бүгүнкү тапта дүйнөдө, экономикалык мамилелердин азыркы шарттарында ар кандай өлкөлөрдөн келген ички жана тышкы колдонулуучу кредиттер экономика, социалдык чөйрө, транспорта жана коммуникация жана башка чөйрөлөрдү өнүктүрүү үчүн жигердүү колдонуп жатат. Тажикстан Республикасынын тышкы карызы 2018-жылдын 1-январына карата 2,9 млрд. АКШ долларын түздү, ИДП 40,3% түзөт жана ал 2017-жылдын көрсөткүчүнөн 7,5%га жогору. 2016-жылы негизги карызды тейлөө үчүн 159,23 млн. АКШ доллары коротулган, алардын ичинен пайыздык төлөм - 33,3 млн. АКШ доллары. 2014-жыл менен салыштырганда мамлекеттин карызын тейлөө 23,08 млн. долларга (АКШ) көбөйгөн. 2015-жылы сырткы карыздарды тейлөө чыгашалары 144,70 млн. АКШ долларын түздү. Алардын ичинен 113,27 млн. АКШ доллары негизги карызды жабууга кетти жана пайыздык төлөм -31,43 млн. АКШ долларын түзөт. Бул 2015-жылгы салыштырганда 14,46 млн. АКШ доллага көп.

Алдыда боло турган финансылык жылга бюджетти аткаруу акча каражаттарынын агымына жараша аларды сапаттуу жана туура пайдалануудан көз каранды, ал тең салмактуу болоор бекен?

Тең салмактуу бюджет – бул калдыгы жок, бюджеттин киреше бөлүгүнүн чыгашаларын жабуу. Башкача айтканда, эгер бюджет тең салмактанган болсо, анда бюджеттин кирешелеринин көлөмү өкмөттүк чыгымдардын суммасы менен дал келет. Бюджет идеалында мамлекеттин бюджетинин түзүмүнүн каалаган деңгээлинде тең салмактанган болот.

Бюджеттин негизги принциптеринин бири – бул тең салмактуулук принциби, анда мындай деп айтылат: “ бюджеттин тең салмактуулугу карала турган бюджеттин чыгашаларынын көлөмү бюджеттик ыйгарым укуктуу органдардын даярдоо, бекитүү жана аткаруу боюнча бюджеттик кирешелеринин жана бюджеттин тартыштыгын азайтуу зарылдыгынан чыгышы керек”. Бирок ар кандай факторлордун таасиринен бюджеттин тартыштыгы, каражаттын жетишсиздиги же көбөйүшү, ашыкча каражат деп аталган бюджетти аткарууда көйгөйлөр жаралат.

Бюджетти көбөйтүү – чыгашалардан бюджеттик кирешелерди ашыруу. Бул бюджетти аткарууда ашыкча каражат толук бойдон казынада калат. Көбөйтүүдө ашыкча анын артыкчылыктары да, кемчиликтер да бар. Көбөйтүү-бул мамлекет өзүнүн экономикалык ишинин жана бюджетке салыктарды жыйноо ошону менен бирге киреше түрүндөгү каражаттарды топтойт, ошону менен бул каражаттардын бөлүгүн кармап турат дегенди билдирет. Жыйынтыгында, өндүрүшүн жаңылоого тоскоолдук кылган, ишкананын финансылык мүмкүнчүлүгүн азайтуу, жаңы технологияларга тезирээк өтүү жана ошону менен чарбачылыктын натыйжалуулугунун жогорулатуу жүрөт. Башкача айтканда, макроэкономикалык жүгүртүүдө каражатты салууга карганда алып таштоо жана ИДПны жарым-жартылай кыскартуу жүрөт. Мындай учурда Бюджеттеги кирешелерди ашыкча жаңыртуу экономиканы артка тартат. Иш жүзүндө, ошондой эле экономиканы көтөрүүнүн натыйжасында пландаштырылбаган кирешенин өсүшү, өлкөгө экспорттолуп жаткан сырьелордун баасынын жогорулашы, чыгашалардын каржыланбаган беренелери жана ушул сыяктуулар кездешет. Бардык ушул факторлор жогоруда айтылгандарга таасирин тийгизет. Көпчүлүк экономистердин ою боюнча, эгер экономиканын алкагында бюджеттик каражаттарды туура пайдалануунун натыйжасында гана чыгашалардын бардык баскычтары боюнча көбөйтүү түзүлсө, максималдуу натыйжа алуу - бул оң көрүнүш.

Тартыштык көбөйтүүнүн карама-каршысы болуп саналат, башкача айтканда өлкөнүн чыгашалары жол берилген чектен жогору ашып кетет, атап айтканда мамлекеттин бюджетинин киреше бөлүгүн ашырат. Тартыштыктын негизги себеби, экономиканын төмөн түшүшүнүн натыйжасында чыгашалардын көбөйүшү болуп саналат. Белгилүү болгондой, өлкөнүн кирешеси ИДПнын көлөмүнөн көз каранды. Эгер депрессия убагында өндүрүштөр азайып кетсе, албетте салык салынуучу база азайып, белгилүү бир чыгашалардын түрлөрү көбөйөт (жөлөк пул, жумушсуздук жана башка социалдык төлөмдөр). Ошондой эле каражаттардын жетишсиздигинин себеби, аткаруу жөнүндө отчету пландаштыруудан берүүгө чейинки бюджеттик процесстерди сабатсыз жана натыйжасыз өткөрүү болуп саналат.

Бюджеттик тартыштыктын кесепеттери чоң, карыздын чуңкурун кошуу менен экономикадагы инфляциялык айдыңга чейин.

Ошентип, мамлекет тартыштыктын натыйжасында каржылоонун төмөнкүдөй булактарын колдонууга аргасыз болот:

1. Тышкы жана ички кредиттер.
2. Жабуунун эмиссиялык жолдору
3. Салык көлөмдөрүн көбөйтүү ыкмасы
4. Мамлекеттик бюджеттин чыгашаларын кесүү
5. Мамлекеттик мүлктү менчиктештирүү
6. Гранттар ж.б.у.с.

Иш жүзүндө мамлекет тарабынан, мамлекеттик чоң ишканалар тарабынан, квазифискалдык тартыштык сыяктуу мындай көрүнүштөр кезигет.

Квазифискалдык же бюджеттик тартыштык – бул акырында финансылык отчету чагылдырбаган мамлекеттин өзү же мамлекеттик ишканалардын ишинин натыйжасында алынган жашыруун тартыштык. Мамлекеттин бюджетинин алкагында бюджет каражаттары колдонулат, бирок бул иштин натыйжасы көпчүлүк учурда кайсы бир терс мүнөзгө ээ болуп, кошумча бюджеттин чыгымдары же милдеттенмеси болуп эсептелет, алардын фискалдык натыйжасы адатта фискалдык отчеттордо чагылдырылган эмес, башкача айтканда жашырылат.

Мындай мамлекеттик ишканаларды жана башка мамлекеттик мекемелердин квазифискалдык иши фиксалдык тобокелчиликтин белгилүү бир деңгээлин түзөт жана бюджеттик ирилештирүүнүн негизин ачып салат. Бүткүл дүйнөлүк банктын баасыбоюнча 16 мамлекеттик ишканаларда ишке ашырылып жаткан квазифискалдык операциялардын жалпы көлөмү 2012-жылы ИДПнын 3%га жакын же ошол жылдагы социалдык коргоо жана жакырчылыкка байланышкан чыгашалардын 25,0%дан жогору түзгөн.

Экинчи бапта «Рынок шарттарына өтүүдө мамлекеттик башкаруунун чыгашалары» рынок шарттарына өтүүдө өлкөнүн мамлекеттик бюджетинин чыгашаларынын башкаруу жана түзүмдүк өзгөрүүлөрүн жакшыртуу факторлорунун негизинде мамлекеттик бюджеттин чыгашаларын башкаруу негизги учурдагы ыкмалары каралды.

Финансылык башкаруу – бул акча жүгүртүү жана финансылык ресурстарды башкарууну ишке ашыруунун жардамы менен формалардын түзүмү, ыкмалары жана жолдору.

Рынок экономикасына өтүү бүт тамырды өзгөрттү. Өлкөнүн алдындагы эң алгачкы тапшырмасы болуп эң маанилүү чөйрөлөрдө реформаларлоо саясатын жүргүзүү муктаждыгы болду. Белгилей кетишибиз керек, натыйжалуу реформаларды жүргүзүүдө, сабаттуу финансылык саясатты уюштуруу керек.

Рынок экономикасына өтүү үчүн зарыл болгон реформалардын бир болуп мамлекеттик менчикти менчиктештирүү саналат. Жыйынтыгында мамлекет менен салыктарга карата менчиктештирилген ишканалардын ортосындагы карым-катыш өзгөрүлөт.

Бюджет аралык мамилелер да өзгөрөт. Эгер мурда башкаруу борборлоштурулган болсо, ал эми азыр жергиликтүү деңгээлдеги бюджеттер көп өз алдынчалуулукту алышты, алар өз алдынча жергиликтүү бюджетти белгилейт жана бекитет, анын аткарылышын көзөмөлдөйт, керек учурда ага өзгөртүүлөрдү жана толуктоолорду киргизет. Ошондой эле жергиликтүү, республикалык деңгээлде ылдый турган бюджеттерге финансылык жардамы кылуу үчүн ар кандай фонддор түзүлгөн. тамыры менен бардык мындай өзгөрүүлөр финансылык түзүмдү, тактап айтканда аны башкаруунун механизмин өзгөрттү.

Банк чөйрөсү кайра уюштурулду. Эскерте кетсек, Советтер Союзу уюшулгандан баштап тараганга чейин банк системасы бюджетти аткаруу үчүн кызмат кылган, башкача айтканда бул система мамлекеттик банк тарабынан бюджеттердин кассалык аткарылышы, бюджеттер аралык кирешелерди кайра

бөлүштүрүү, бюджет алуучулардын өздүк эсебин ачуу жана жүргүзүү, бюджеттик каражаттар менен бардык операциялар боюнча эсептижан отчеттуулукту уюштуруу иштерин жүргүзгөн. Революциядан кийин казыналык сакталган, бирок жыйынтыгында белгилүү деңгээлге чейин казыналыктын функцияларын реформалоо жок кылынган жана бюджеттин кассалык аткарылышы банк системасына өткөрүлгөн. Бул реформа ошол кезде абдан маанилүү жана натыйжалуу болгон, ошондой эле мамлекеттик бюджеттин киреше менен чыгаша бөлүгүн сапатуу жана өз убагында аткарууга бир топ жардам берген.

Финасыны башкаруу – бул мамлекеттин бюджетин, мамлекеттин бюджеттин эмес фонддорун, мамлекеттик карыздар ж.б.у. башкаруу. Мамлекетти башкарууну реформалоо жарандардын социалдык бакубатуулугун калыбына келтирүү процесстери үчүн финансылык жана экономикалык чөйрөнү жакшыртуу жолу өлкөнүн улуттук өнүгүү түзүмдөрүн калыптандырууга багытталган. Ошондой эле, реформалоо мамлекеттин бардык азыркы учурдагы жана келечектеги пландаштырылган милдеттери каржы ресурстарына барабар болгон мамлекет төлөө жөндөмдүүлүгүнүн максатынын артынан түшүшү керек.

Мамлекеттин финансылык башкаруунун эң негизиги укуктук пайдубалы болуп Тажикстан Республикасынын «Тажикстан Республикасынын мамлекеттик финансылар жөнүндө» Мыйзамы саналат (2002-жылдын 2-декабрындагы №77, акыркы оңдоолор 2011-жылдын июнь айында киргизилген).

Бюджеттин чыгашаларын түздөн-түз башкарууну Тажикстан Республикасынын Финансы министрлиги жүргүзөт. Тажикстан Республикасынын министрлиги салык-бюджеттик саясатты иштеп чыгууга жана ишке ашырууга жооп берет, бул барынан мурда мамлекеттик бюджетти, ички аудитти, бухгалтердик эсеп менен отчеттуулукту пландаштыруу, даярдоо жана аткаруу. Өз кезегинде Тажикстандын Улуттук банкы Тажикстан Республикасынын Финансы министрлиги менен биргеликте республикалык жана жергиликтүү бюджеттерди аткаруу тартибин бекитет. Тажикстандын Улуттук банкы республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин кассалык аткаруусун банк аркылуу ишке ашырат жана бюджетти аткаруу үчүн керектүү операцияларды өзүнүн бөлүмдөрү аркылуу аткара алат.

1997-жылы январда Тажикстан Республикасынын Өкмөтү «Казына жөнүндө жобо» чыгарган. Бул көз карандысыз Тажикстандын тарыхында мамлекеттик бюджетти натыйжалуу башкаруунун жетишкендигинин биринчи кадамы болгон. Кийинчерээк, 2001-жылы «Казына жөнүндө» Мыйзамы кабыл алынган, ал эми 2008-жылы «Казына жөнүндө» жаңыртылган жаңы Мыйзамы кабыл алынган.

Казына - мамлекеттик иштин ички жана тышкы бардык чөйрөлөрүн каржылоого байланышкан мамлекеттик бюджеттин эң негизги башкаруу жана көзөмөлдөөчү органы. Бирок бул эрежеде башкаруунун натыйжалуулук жана сапатуулугу тууралуу сөз кездешпейт жана ушул департаментин негизиги иши деп эсептөө керек.

Мамлекеттик бюджеттин сапатуу жана максаттуу башкаруунун каражаттарынын маанилүү жагдайлары бирдиктүү казыналык эсеп болуп саналат (БКЭ). Бул принцип бюджеттин кассалык тейлөөсүн ишке ашыруучу орган болуп бардык бюджеттик кирешелерди которууга мүмкүн болгон бирдиктүү эсепти Борбордук банка же коммерциялык банк мекемелеринен ачуу керек. Ошол эле убакта алардан бюджеттин чыгашалары салынат. БКЭти ачууда ушул эсепти ачууга мүмкүн болгон борбор эң негизги ролду ойнойт. Эгер чет мамлекеттик тажрыйбаларга көңүл бурсак, бул өлкөнүн борбордук же башка банкы экени маанилүү эмес. Бул аракеттин себеби: каржаттардын агымы жана агып чыгуусу жөнүндө маалыматтардын ыкчамдыгы; бюджеттик каражаттардын сапаттуу жана максаттуу башкаруу мүмкүнчүлүктөрү; чыгашаларды каржылоонун ылдамдыгы; бюджетти аткаруунун жүрүшүндө чыгымдарды азайтуу ж.б.у.с

«Казынада мамлекеттик бюджеттин аткарылышы боюнча эсеп жана отчеттулукту жүргүзүү жөнүндө нускамага» ылайык республикалык деңгээлде чыгашаларды каржылоо төмөнкүдөй негиде ишке ашырылат: бюджеттик мекемелер айлык тапшырыктарын Борбордук казынага тапшырат жана белгиленген убакыттын ичинде казына бул төлөмдөрдү төлөөнү ишке ашыруу үчүн өлкөнүн Улуттук банкы укук берет. Төлөмдөр бюджеттик мекемелердин атынан ишке ашат. Ошондой эле, бюджеттик мекеме накталай акча каражаттарын ала алат, бирок эртерээк айлык тапшырыкты көрсөтүү зарыл. Бардык берилген документтердин негизинде бүт каржылоо процесстерин казына көзөмөлдөйт, жүргүзүлгөн операциялар тууралуу айлык отчету даярдайт жана текшерет.

Жергиликтүү деңгээлде бюджеттик чыгашаларды каржылоо ушундай эле каржылоо системасы менен жүргүзүлөт. Жергиликтүү бюджеттик органдар өзүлөрүнүн чыгашалар боюнча айлык тапшырыктарын казынанын жергиликтүү бөлүмдөрүнө тапшырышат. Аймактык финансылык органдардын жетекчилеринен каржылоого уруксат алгандан кийин, төлөм тапшырмасы каржылоону ишке ашыруу үчүн «Амонатбанктын» жергиликтүү бөлүмдөрүнө жөнөтүлөт. Бардык жергиликтүү жол-жоболору алардын туура таризделиши үчүн төлөмдөр максаттуу мүнөздө байкоо жүргүзүлөт, талданат, текшерилет, жүргүзүлгө иш тууралуу айлык отяет түзүлөт жана республикалык жана жергиликтүү бюджеттердин киреше, чыгашалары катары ирелештирүү үчүн казынанын башкы бөлүмүнө жөнөтүлөт.

Финасылык көзөмөлдү жүргүзүү менен алектенген органдар болуп, Тажикстан республикасынын Эсеп палатасы, Мамлекеттик финансылык көзөмөл жана коррупцияга каршы күрөшүү агенттиги, Салык комитети жана башкалар саналат.

Эсеп палатасы – мамлекеттик бюджетти аткарылышын баалоо боюнча көз карандысыз сырткы аудитти жүргүзүүчү орган жана керек учурда аларды жакшыртуу боюнча сунуштарды даярдайт. Текшерүү жана көзөмөлдөө объектилери болуп мамлекеттик бюджеттен толк же жарым-жартылай каржыланаган бардык органдар менен мекемелер саналат: мамлекеттин капиталынын үлүшүндөгү бардык мекеме-уюмдар Тажикстандын Улуттук

банкы жана башка мамлекеттик банктар, бюджеттик эмес фонддор, жалпы мамлекеттик максатуу программалар, Социалдык камсыздоо жана пенсия жана башка мамлекеттик агенттиктер саналат.

Эсеп палатасы тарабынан жүргүзүлгөн аудиттин максаты болуп төмөнкүлөр саналат:

➤ финансыны башкаруу системасынын ишенидүүлүк баалоосу, ошондой эле тиешелүү түзүмдөрдө даярдалган финансылык отчеттуулуктун ишенимдүүлүгүн баалоо (финансылык аудит);

➤ мекеме-уюмдардын же кандайдыр бир алардын милдети бөлүштүрүлгөн бөлүмдөрүнүн алдына коюлган жетишкендиктеринин баалоосу (натыйжалуулуктун аудити);

➤ бөлүнгөн бюджетин каржаттардын тиешелүү түзүмдөрүн колдонуунун максакка ылайыктуулугу (натыйжалуулук аудити).

Азыркы шартта - башкаруу кененирээк мааниде татаал жана көп кырдуу механизмдер болуп саналат. Ар бир өлкө жана ар бир чөрө үчүн башкаруунун стандарттарынын бардык талаптарына жооп берген системаны түзүү керек.

Мамлекеттик чыгашалардын түзүмү өлкөнүн каржылык саясатынын негизин, мамлекеттин ар тараптан өнүгүшүнүн маанисин жана зарылдыгын чагылдырат. Мамлекеттик чыгашалардын түзүмдөрүнүн туура курулушунун эң маанилүү кадамынын жолунда финансылык башкаруунун максаты анын сабаттуу башкаруу болуп саналат, кең мааниде алганда, макроэкономикалык көрсөткүчтөрдүн тең салмактуулугун билдирген каржылык көз карандысыздыгы жана туруктуулугу саналат: мамлекеттик карыздын деңгээлинин түшүшү, улуттук валютанын туруктуулугу, социалдык саясаттын оң абалы ж.б.

Бюджеттик каражаттар туура бөлүштүрүлүп жатабы? Бул суроого биринчи кезекте, коомдук жана мамлекеттик курулушту куруу моделинде бычылып жатат.

Көпчүлүк өнүккөн европалык өлкөлөр үчүн каржылоонун башкы багыты социалдык чөйрөлөрдү камсыз кылуу саналат, маанисинде ошол бюджеттин каражаты адамга түздөн-түз салынып жатат, баарынан мурда саламаттыкты сактоого жана билим берүүгө. Белгилей кетишибиз керек, бюджеттик чыгашалардын бул саясатынын эң негиги себеби болуп, бул өлкөлөрдүн жарандарынын арасында эмгекти бөлүштүрүү жана тартуу системасы эсептелет.

Тажикстан, Өзбекстан, Кыргызстан сыяктуу өткөөл экономикадагы өлкөлөрдө жана өнүккөн өлкөлөрдө (Индонезия, Турция, Индия ж.б.у.с.) бюджеттин чыгаша бөлүгү барынан көп билим берүүгө, социалдык коргоо жана саламаттыкты сактоого багытталган.

Кытай Эл Республикасында Белоруссия, Иран, Боливия ж.б.у.с сыяктуу өлкөлөрдөй эле мамлекеттик чыгашаларды пландаштырууда көп көңүлүн экономика чөйрөсүнө бурат. Эгер мурунку Советтер Союзунун бюджеттик чыгашаларына көңүл бура турган болсок, бюджеттин көп бөлүгү бардыгы биригип социалдык багыттарга карганда өлкөнүн экономикасына керектелген. Бул ошол кездеги СССРдин жетекчилери менен байланыштуу экендигин

билдирет жана жогоруда аталган өлкөнүн азыркы Өкмөттөрү экономиканын өнүгүшүнүн эсебин толтуруунун моделинин негизин алышты.

Чыгашалары коргонууга сарпталган категориядагы өлкөлөрдүн аскердик же өлкөнүн карама-каршылыктары же бул карама-каршылыктар түз же кыйыр түрүндө тартылган чөлкөмдөгү мамлекеттер кирет (АКШ, Израиль, Грузия, Иран, Россия, Сауд Аравиясы ж.б.у.с.)

Ошентип, мамлекеттик бюджеттин чыгымдарынын келип чыгышы экономикалык жана социалдык атмосферасынан, үлкөнүн саясий жана улуттук баалуулуктарынан, географиялык жайгашуусунан көз каранды. Айтылгандардын барын эске алып, коомдун абдан аялуу чөйрөлөрүн жакшыртуу үчүн финансылык ресурстарды багытап жана стратегиялык максаттарды аныктоо зарыл. Тажикстан Республикасынын мамлекеттик бюджетинин чыгашалар беренелерин функционалдык квалификациясы боюнча 14 пункттан турат: мамлекеттик бийлик жана башкаруу сектору; коргонуу; укук корго жана тартип сактоо; саламаттыкты сактоо; калты социалдык жактан камсыздандыруу жана коргоо; турак-жай-коммуналдык чарба; маданий-массалык, калыбына келтирүү жана диний иш-чаралар; отун-энергетикалык комплек; айыл чарба, токой чарба, балыкчылык жана мергенчилик чарба; пайдалуу кендерди казып алуу жана кайра иштетүү, тоо-кен казуу өнөр жайы, курулуш; транспорт жана байланыш; башка экономикалык иштер жана кызмат көрсөтүүлөр; чыгымдар. башка категорияларга таандык эмес.

90-жылдардын ортосунан баштап 2000-жылдарга чейин бюджеттин чыгашалардын артыкчылыктуу багыттары болуп экономика чөйрөсүндө, мисалы чыгашалар 1995-жылы экономиканы өнүктүрүүгө ИДП 3,8% түздү, 1999-жылга чейин ИДП 4,4% өстү. Ал эми социалдык чөйрөдө бюджеттин чыгашалары 1995-жылы ИДП боюнча 3,9% барабар, а 1999-жылы ИДП 3,6% түздү. ИДП на тиешелүү башка чыгашалардын түрлөрү өзгөрүлбөй аткарылган, бирок реалдуу бөлүштүрүүдө анча-мынча көбөйүп кеткен.

2000-жылы мамлекеттик бюджеттин каржылоо саясаты багытталган чөйрө боюнча жарым-жартылай өзгөрүүлөргө чыдаган. Мамлекеттик кирешелердин көлөмү 90-жылдарга салыштырганда абдан көбөйгөн, ошого ылайык бюджеттин чыгашаларына таасири тийген. Ошол бюджеттин чыгымдарын статистика далилдегендей социалдык мүнөздү бере баштаган. Каржылоонун көлөмү боюнча бюджеттин чыгашаларынын ичинен калкты социалдык жактан камсыздандыруу жана коргоо сектору айырмаланып турат.

Мамлекеттик чыгашалардын жалпы түзүмүндө социалдык секторлордун чыгашасы ИДП нын 40% же 14,1% түзөт. Жергиликтүү бюджеттин чыгашалары социалдык секторлордо 2017-жылы 75,1% түзгөн 2015-жылгы салыштырганда 9,1 п.п. көбөйгөн. 2017-жылы экономикалык секторго чыгашалар мурунку жылдарга салыштырганда кыскарып, ИДПнын 28,4 или 9,6% түзгөн. Жергиликтүү бюджет 2015-жылы 26,7% дан 2017-жылы 17,7%га чейин кыскаргандыгы көрүнүп турат. Башка чыгашалар 3 жылдын ичинде 27,3% түзөп, 3 жылдын ичинде 6,3 п.п жана ИДПнын 8,2% түзгөн.

Билим берүүнү өнөктүрүүгө чыгашалар 2016-жылы 3139,8 млн. сомду түздү жана такталган пландан 92,7% аткарылды. Билим берүүгө чыгашалар

2000-жылы ИДПнан 2,3%дан 2016-жылгы чейин ИДПнан 5,7%га өскөн. Бүткүл дүйнөлүк банктын баалоосу боюнча чыгашалардын учурдагы деңгээл Тажикстандын демографиялык түзүмүндө жалпы бюджетти өлчөмү жалпысынан калкынын курамы менен ырааттуулугу жана өнүгүү бирдей өлкөлөргө барабар. “2020-жылга чейин Тажикстан Республикасынын билим берүүсүн өнүктүрүүнүн улуттук стратегияларына” ылайык 2020-жылга ИДПдан 7,0% билим берүүгө чыгымдарды көбөйтүү пландаштырылып жатат.

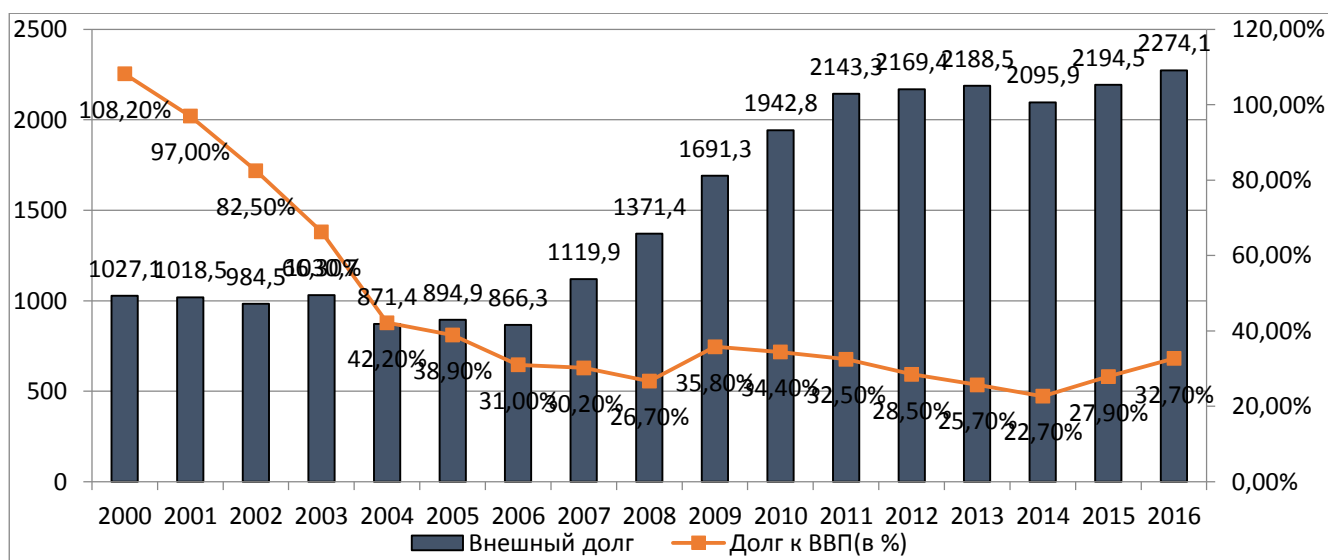
Калкты социалдык жактан камсыз кылуу жана коргоого бюджеттин чыгашаларынын өсүш темпи жана көбөйүшү 2015-16-жылдары гана болгон, 10,3%, чыгашаны түзүп, такталган пландан 88,3% аткарылган.

Экономикалык чөйрөдө акыркы жылдары Мамлекеттик инвестициялык программаны иш жүзүнө ашыруунун негизинде «Отун-энергетика комплексине» көңүл бурулуп жатат. Мисалы, бул багыт боюнча чыгашалар болгону 2000-жылы ИДПнын 0,2% , ИДПнын 2007-жылы 0,4% түзгөн. Бул комплек боюнча чыгашалар ИДПдан 1,6% жогорулаганда 2008-жылы чоң өзгөрүүлөр болгон. Мындан аркы чыгашалар 2016-жылы ИДПда 6,8% га жетип жана көбөйө баштаган. Чыгашалардын бул бюджеттик саясаты баарынан мурда, энергетикалык көз карандысыздыкка жана өлкөнүн коопсуздугуна багыталган. Тажикстандын кышкы мезгилинде энергетиканын тартыштыгы өтө катуу сезилет, өзгөчө айылдарда. Ошондуктан бюджеттик каражаттарды натыйжалуу бөлүштүрүүдө энергетикалык көз карандысыздык саясий чечимдин деңгээлинде стратегия катары роль ойнойт.

Дагы бир маанилүү коомдук бюджеттик саламаттык сактоо чыгымдары болуп саналат. 2016-жылдын жыйынтыгы боюнча саламаттыкты сактоого мамлекеттик чыгашалар ИДП 2,2% же 1158,2млн. сомду түздү. Мурунку жылдарга салыштырганда 31,1%га көбөйгөн, ИДП боюнча 3п.п. көбөйгөн. 2000-жыл бул чөйрөдө бюджеттин чыгашалары 16907,2 миң. сом же 0,9% ИДП түзгөн. Чыгашалардын өсүшүнө карабастан Тажикстандын саламаттыкты сактоодогу чыгашалары башка өлкөлөрдүн ичинен төмөн болуп саналат. Мисалы, Казакстан Республикасынын Улуттук статистикалык комитети тарабынан берилген маалыматка ылайык, 2016-жыл саламаттыкты сактоого мамлекеттин чыгашалары бюджеттин бардык чыгашаларынын 8,8%ын түзгөн, ошондо Тажикстандын бул багыт боюнча чыгашалары 6,3%ды түзгөн. Саламаттыкты сактоого бюджеттин чыгашалары ТКЧнын чыгашаларынан төмөн. 2012-жылы гана саламаттыкты сактоодогу чыгашалары ИДП 1,9% түзүп, ТКЧнын чыгашаларынан ашып түштү. (ИДП 1,6%). Чыгашалар башка мезгилдерде саламаттыкты сактоонун өнүгүшүнө ТКЧ менен салыштырганда төмөн болгон.

Коргонуу, укук коргоо органдары жана башка бюджеттин чыгашаларды жогорулатууга жакын. Бул чөйрөдөгү жетишсиздик ушул сектор боюнча чыгаша бөлүгүн аткаруу жолу тууралуу маалыматтардын тартыштыгы болуп саналат.

2-сүрөт. Сырткы карыздарына ылайык (млн.АКШдолл.) (автор Нажмидинов А.А.)

«Мамлекеттик бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүү жана колдонуу мониторинги» аттуу үчүнчү бапта мониторингтин негизинде бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүү жана колдонуу.

Мониторингтин максаты мониторингтин объектисинин абалы жөнүндө ачык маалымат берүү. Бул учурда, бюджеттик каражаттардын негизги бөлүштүрүүчүлөрү жана алуучулары тарабынан бул сарпталган бюджеттик каражаттар. Бюджеттик каражаттардын негизги бөлүштүрүүчүлөрү да, бул каражаттарды алуучулар да мониторингобъектиси боло алат.

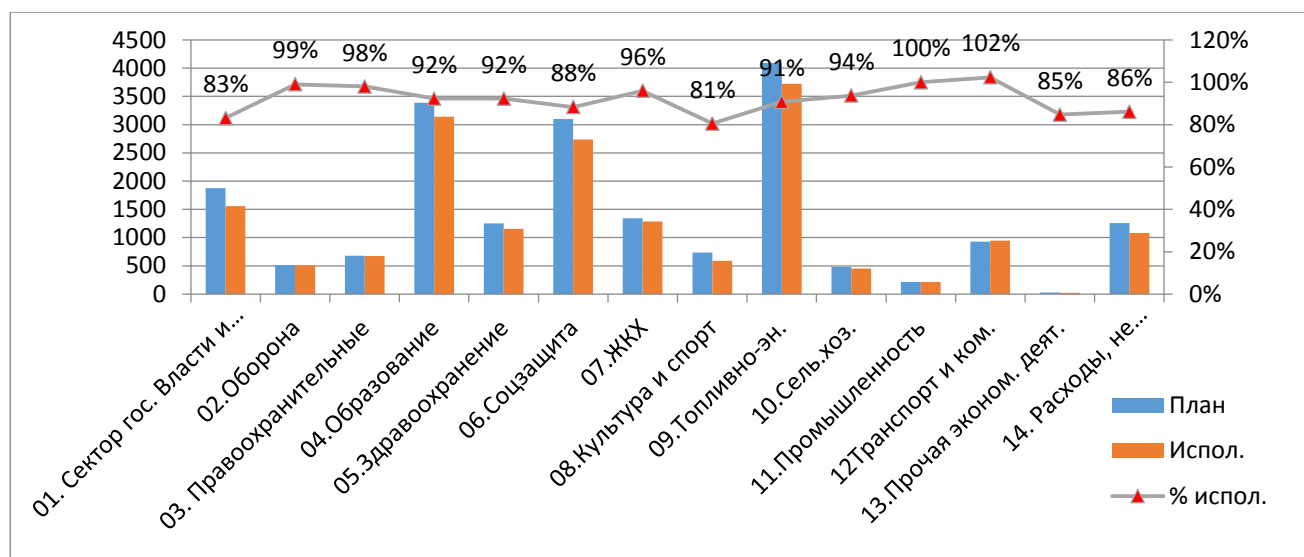
Мамлекеттик каражаттарды бөлүштүрүү жана колдонуу, «Мамлекеттик финансы жөнүндө» Мыйзамда белгиленгендей ачык-айкындуулук, ачыктык, натыйжалуулук, маалыматтардын ишенимдүүлүк негиздеринде түзүлүшү керек.

Заманбап шарттарда, Бирдиктүү казналык эсеп системасы аркылуу бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүү үчүн технологиялык процесс айрыкча маалымат технологиясы жагымдуу негиздерди түзөт. Бул система чыгымдардын милдеттенмелерин аткаруу үчүн республикалык же жергиликтүү бюджеттерден максаттуу каржылоо негизи болуп саналат.

Бюджеттик акчаны колдонуу сапаты жөнүндө объективдүү маалымат алуу бюджеттик бөлүштүрүүнү мониторинг кылуунун негизги максаты болуп саналат; көйгөйлөрдү аныктоо жана аларды чечүүнүн жолдору; максималдуу пайда алуу үчүн мамлекеттик бюджеттин чыгаша бөлүмүн бөлүштүрүү жана колдонуу системасында коррупциялык схемалардын өнүгүүсүнө жол бербөө жана каражаттарды белгиленген багытта колдонуу.

2014-жылдагы мамлекеттин бюджетинин чыгаша бөлүмү (атайын каражаттарды эске алуу менен, инвестициялык долбоорлор жана Кытай насыясы) 13190,4 млн. сом. (ИДПга 28,9%) түздү, 2013-жылга салыштырмалуу чыгымдар 1598,8 млн. сом.(1\$=4,76 сом.) өстү. Киреше бөлүгүнүн дээрлик жүз

пайыздык аткарылышына карабастан, такталган планга чыгаша бөлүгү 85,7% аткарылды.

3-сүрөт. 2016-ж. Функционалдык классификация боюнча бюджеттин чыгымдарын аткаруу. (в млн. сом.) (булак ТР Финансы Министерлиги)

2016-ж. мамлекеттик бюджеттин чыгымдары ИДПга 33,5% түздү (90,2% пландан), мурунку финансылык мезгилге караганда айырмасы жогорулоо жагына 3,0% түздү. 2012-ж. Бул көрсөткүч ИДПга 25,2% түзгөн. Статистикалык маалыматтар көрсөткөндөй мамлекеттик бюджеттин чыгымдары акчада да, пайызда да жогорулоо багытына ээ. Бюджеттин чыгымдарынын аткарылбагандыгы баардык секторлордо байкалууда. 2016-ж. Мамлекеттик бийлик жана башкаруу секторунда төмөнкү аткаруу байкалууда (такталган пландан 83%). 2015-ж. бул сектор боюнча чыгымдар 95,9% аткарылган. Мындан ары маданият жана спорт – 2016-ж. 81% жана 2015-ж. 97% түздү. Такталган пландан жүз пайыздык аткарылыш 2016-ж. өнөр жай жана курулуш секторунда байкалат, ошондой эле транспорт жана коммуникацияда. Коргоо, укук коргоо секторуна чыгымдар 98-99% түздү.

2016-ж. бюджеттин аткарылышынын көрсөткүчтөрүнө ылайык мурунку жылга салыштырмалуу бюджеттин чыгаша бөлүгүндө аткарылбагандык. 2006-ж. бюджеттин чыгымдары такталган план боюнча 102,0%, 2008-ж. 96,9%, 2011-ж. 93,4% жана 2013-ж. 85,6% аткарылды. «ЖЭК ТЭК» эн жогорку каржыланган сектор болуп саналат – ИДПга 6,8%. жана төмөнкү-чыгашалуу сектор - башка чарбалык кызматтар (ИДПга 0,01%). Экинчи жана үчүнчү орунда билим берүү жана социалдык коргоо менен камсыздандыруу турат. Төртүнчү орунда ТЖЧ. ТЖЧга чыгымдар кийинки жылдары көбөйүүдө, акчалай да, пайыздык көрсөткүчтө да. Өз учурунда мамлекеттик бийлик жана башкаруу секторуна болгон чыгымдар пайыздык көрсөткүчтө бир топ азайды, б.а. бюджеттин функционалдык чыгымдар тизмесинде бир пайызга төмөндөдү.

Маалыматтар көрсөткөндөй айыл чарбасы жана өнөр жайы бюджеттин аз-каржыланган секторлору, ал эми ТЖЧга жана маданий иш-чараларга, спортко бюджеттен көп каражат чыгымдалат. Жыйынтыгында, такталган план боюнча айыл чарбасын өнүктүрүүгө чыгымдар толугу менен аткарылган эмес, мисалы, 2013-ж. 73,2%, 2014-ж. 75,0%, 2016-ж. 93,7%.

Мамлекеттик бюджеттин айыл чарбасына, токой чарбасына, балык улоо жана мергенчиликке чыгымдары жыл сайын жогоруланат, бирок акчалай түрдө. Бул көрүнүш 2011-ж. чейин болду, 2012-ж. чукул төмөндөө байкалууда, ошондой эле кийинки жылдары – жай жогорулоо. Көрүнүп тургандай ИДПга салыштырмалуу чыгымдардын жогорулоосу аздап, тагыраак айтканда 2000-ж. бул сектор боюнча чыгымдар ИДПга 0,5%, 2014-ж. ИДПга 0,6% чейин жогорулады, 2016-ж. чыгымдар ИДПга 0,8% чейин жогорулады. Пландалган жана болжолдонгон көрсөткүчтөр чыныгы аткарылгандан бир кыйла айрымаланат, бөтөнчө 2012-2014-ж.ж.

ТЖЧ жана бул секторго бюджеттин чыгымдары өзгөчө орунду ээлейт. Статистикалык маалыматтарга ылайык 2014-ж. жана 2016-ж. жыйынтыгы боюнча функционалдык классификациядагы чыгымдардын көлөмү боюнча ТЖЧ төртүнчү орунду ээлейт. ТЖЧнын кызматтарына буларды киргизет, коммуналдык кызматтар, суу түтүктөрү-агынды суулар кызматы, электрэнергиясы менен камсыз кылуу жана шаарларды, райондорду жарыктандыруу, шаарларда жана райондордо тазалыкты камсыз кылуу, таштандыларды чыгаруу ж.б. Бүгүнкү шарттарда ТЖЧ чөйрөсү калктын турмушун колдоо функцияларын аткарган тармактардын маанилүүсү болуп саналат. Бул секторду каржылоо бардык жагынан алганда өтө маанилүү.

Акыркы жылдары такталган план боюнча ТЖЧга бюджеттен чыгымдар тездик менен өсүүгө карабастан жүз пайыздык аткарууга жеткен жок. ИДПга тийиштүү чыгымдар 2000-ж. 0,9%, 2014-ж. 2,9% чейин өстү, бирок 2016-ж. ИДПга 2,3% төмөндөдү. Буга карабастан бул тармактагы абал канагаттандырарлык эмес. Бүгүнкү күнү таза суунун жетишсиздиги калк үчүн негизги көйгөй болууда. Тажикистанда суунун кору, таза суу 50,0%дан ашык, калкты суу менен камсыз кылуу үчүн колдонулган суу жогорку катуулугу жана минералдашуусу менен айырмаланат. «Турак-жай коммуналдык кызматы» («Хочагии манзилию комуналлий») мамлекеттик унитардык ишканасынын маалыматына ылайык, мамлекеттин калктуу пункттарынын 48,0% гана таза суу менен камсыздалган, ал эми калган 52,0% табигый көлмөлөрдөн, ошондой эле каналдардан жана сууну топтоп алып ичишет.

Борборлоштурулган суу менен калктын 59,0% камсыз болот, анын ичинде шаарларда жага кичи шаарларда – 93,0%, ал эми айыл жерлеринде 47,0%. Калган элдер сууну башка, санитардык-гигиеналык талаптарга жооп бербеген булактардан алат (булактар, кудуктан, каналдан, арыктан, атмосфералык жаан-чачындан), бул инфекциялык оорулардын көбөйүүсүнө алып келет.

Коммуналдык инфраструктуранын техникалык абалы өтө начар, бөтөнчө айыл жерлеринде тозуу деңгээли - 70,0% ашуун, ошондуктан, электрэнергиясы жана суу менен камсыздоо учурунда бузулуулар болот.

Мамлекеттин айылдарында жана кыштактарында ТЖЧ боюнча талдоолорго жана отчетторго ылайык көптөгөн тейлөө объектилеринде абалы өтө начар. Санитардык тазалоонун үзгүлтүксүз- пландаштыруусу ар дайым эле аткарылбайт, «Турак-жай коммуналдык кызматы» («Хочагии манзилию комуналлий») МУИнин маалыматы боюнча коммуналдык таштандыларды жайгаштыруу боюнча полигондордун жарымынан көбүнүн эксплуатация убактысы чектелүү жана заманбап экологиялык талаптарга жооп бербейт. ТЖЧнын атайын техникасынын абалы канагаттандыруу эмес жана жаныртуу менен жаны кошумча техника менен камсыздандырууну талап кылат.

Сырткы коркунучтан жана көзкарандысыздыктан мамлекеттин коопсуздугун камсыздоо үчүн мамлекетти коргонууга чыгашалардын маанилүү жана керектүү беренеси болуп саналат. Ошондуктан, дүйнөлүк тажрыйбада бюджеттин жалпы көлөмүнөн расмий кабыл алынган көлөмдү коргонууга болгон чыгымдарды чагылдыруу «салты бар». Коргонууга чыгашалардын эффективдүүлүк деңгээлин салыштыруу жана аныктоодо ИДПга карата чыгымдарын көрсөтүү ыкмасы болуп саналат.

1950-ж. аягында аскердик чыгымдардын көлөмү ИДПга 10-12% болгон. Бирок, жаны шарттарда европа мамлекеттеринде бул көрсөткүч 2-3% чейин кыскарган. Экономикалык жактан өнүккөн гана мамлекет коргонууга ИДПга 4-5% көлөмүндө чыгымдарды жасай алат. Өнүккөн мамлекеттерде ал орточо 2,2%, ал эми «чон жетилик» мамлекеттеринде - 2%, Азиянын индустриалдык мамлекеттеринде, башка мамлекеттерде - 2,3% түзөт. Өнүгүп келе жаткан мамлекеттерде аскердик чыгымдардын көлөмү ИДПга өтө жогору экендиги байкалат, Жакынкы Чыгышта жана Турцияда - 6,8%, Африкада жана Азияда - 3,2%. Тажикистанда мамлекетти коргоого болгон чыгымдар акыркы жылдары ИДПдан 1,5% жогорулабайт.

2014-ж. бюджетинде чыгымдарды экономикалык классификациялоодо чыгымдардын жалпы суммасынын чон бөлүгүн активдер менен милдеттенмелер операциясы - 28,5% түзөт. Мындан ары товарларды алуу жана кызмат көрсөтүүгө болгон чыгымдар - 24,4%, айлык акы жана салык төлөө - 23,3%. 2017-ж. абал өзгөргөн жок. Активдер жана милдеттенмелер менен болгон операцияларга чыгымдар 29,9%, товарларды алуу жана кызмат көрсөтүүгө - 27,7%, айлык акы жана салык төлөө - 22,1% түздү. 2017-ж. бюджетин өздөштүрүү экономикалык классификация боюнча 60,0%тан 97,9% чейин болду. «Активдер менен болгон операциялар» беренеси боюнча колдонуу - 99,8% жана «жумушчулардын эмгек акысын төлөө жана салык төлөө» - 98,3% түздү. Эн төмөнкү көрсөткүч «жөлөк пул жана социалдык камсыздандыруу менен жардам боюнча чыгымдар» беренеси боюнча - 65,8%.

Мурунку жылдарга салыштырмалуу бул жылы чыгымдар жогору. Мисалы, 2009-ж. учурдагы чыгымдар бюджеттин 72,0% түздү, 2010-ж. 67,0% чейин кыскарган, бирок, 2011-ж. 82,7% жогорулаган, кийин, 2012-ж. 64,2% азайды. 2013-ж. бул чыгымдар 74,0%, 2014-ж. алардын - 64,0% төмөндөөсө байкалууда. Мамлекеттик бюджеттин учурдагы чыгымдары «жылан» түрүнө ээ, белгилүү бир учурда көбөйөт, бирок, кийин төмөндөйт.

Капиталдык чыгымдар бюджеттин жалпы көлөмүнөн орточо үч бир бөлүгүн түзүп, мамлекеттик инвестициялоого багытталат. 2009-ж. капиталдык чыгымдар 1958,9 млн. сом.(бюджеттин чыгаша бөлүгүнөн 34,4%), ал эми ИДПга карата 9,5%(1\$=4,14 сом.). 2010-ж. бул көрсөткүч 2392,3 млн. сом. Чейин жогорулады, ал эми ИДПга жана чыгаша бөлүккө карата өзгөргөн жок. 2011-ж. бул чыгымдар 3939,2 млн. сом. түзүп, мамлекеттин бюджетинин чыгымдарынын 46,0% же ИДПга 13,1% түздү (атайын каражаттарды, ПГИ жана тышкы насыяларды эске алып). 2012-2014-ж.ж. бул көрсөткүч ИДПдан орточо 10,0%, мамлекеттин бюджетинин үчтөн бир бөлүгүн ээлеген. 2017-ж. ИДПга 12,3% чейин жогорулады. Капиталдык чыгымдар беренеси «төлөө суммасын алып салуу менен насыялоо» жана «чет элдик инвестициялар программасы» кирет.

Дүйнөлүк Банктын маалыматы боюнча Тажик Республикасынын бюджеттин капиталдык чыгымдары Борбордук Азия мамлекеттерине салыштырмалуу жана киши башына салыштырмалуу кирешелеринин көлөмү бирдей мамлекеттерден жогору болгон. Мындай ыкма бюджеттик чыгашалар менен түшүндүрүлөт, мамлекетте жолдорду салуу жана калыбына келтирүүгө, чон жана кичи ГЭС куруу, коммуникациялык тунгуюктан чыгуу максаты жана калкты энергия менен камсыз кылууга, экономиканы өстүрүүгө багытталган.

Мындай секторлорго – транспорт, коммуникация жана отун-энергетикалык комплекске чыгымдар жогорулаганда, бюджеттин капиталдык чыгымдары тез өсө баштады. 17 жылда бул сектор боюнча бюджеттин чыгымдары жогорулады, ИДПга акчалай да, пайыздык да. 2000-ж. отун-энергетикалык комплекске чыгымдар 0,2% ИДП түздү. Ал эми ушул эле учурда айыл чарба жана өнөр жайга 0,5% ИДП. 2011-ж. такталган план жүз пайызга аткарылган жана ИДПга карата чыгымдар өз деңгээлине жеткен, бирок 2012-ж. баштап такталган план чыныгы аткарылган иш менен айкалышпай калган. ИДПга карата чыгымдар азайган, бирок, кийин өсүү байкалат.

Транспорт жана коммуникация тармагында да чыгымдардын жогорулоосу байкалат. 2000-ж. мамлекеттик бюджеттен транспорт жана коммуникацияга чыгымдар анча чон эмес болгон. Суммасында чыгымдар жогорулаган жок, бирок ИДПга карата төмөндөө байкалат. 2011-ж. бул тармакта чыгымдардын олуттуу жогорулоосу байкалат, 2010-ж. чыгымдар ИДПга 0,4% , 2011-ж. ИДПга 3,5%. Бирок 2015-ж. төмөндөгөн ИДПга 1,9% , ал эми 2016-ж. ИДПга 1,7%.

Бул багыттар боюнча чыгымдардын кескин жогорулоосу, бюджеттин капиталдык чыгымдарын жогорулатты. Бул республика капиталдык чыгымдарды жүргүзүү үчүн өз каражаттарын колдоно баштагандыгын көрсөтөт. Капиталдык салымдардын тышкы каржылануусу ИДПга 2008-ж. 7,7% ден 2013-ж. 3,3% чейин кыскарган. Ички каржылоо ИДПга 5,5% дан 2008-ж. 6,6% чейин 2013-ж. Бул көрсөткүчтүн жеткен чеги 2011-ж. – 7,1% түздү. 2008-ж. 58,4% капиталдык салымдар сырткы булактардан каржыланган, ал эми 2013-ж. бул деңгээл 33,5% түштү.

Корутундуда автор жыйынтыктарды, сунуштарды жана тажрыйбалык сунуштарды чагылдырат. Алардын негизгилери:

1. Мамлекеттик бюджетке түз же кыйыр тиешеси бар нормативдик жана укуктук актыларда кээ бир маселелер бар. ТаджикРеспубликасынын «Казначылык жөнүндө» 2008-жылдын 18-июнунда кабыл алынган мыйзамына ылайык казына органдарына да коомдук экономикалык каражаттарды башкаруу, киришелерди жана гыгашаларды көзөмөлдөөнү уюштуруу, каражаттарды топтоо жана пайдалануу, мамлекеттик бюджетти аткарууну жана мамлекеттик карыздарды башкаруу, баалуу кагаздарды чыгаруу сыяктуу милдеттери жүктөлгөн. Өз учурунда мамлекеттик каражаттар тууралуу кабыл алынган чечимдердин натыйжалуулугу жана негиздүүлүгү эске алынбайт. Мыйзамда натыйжалуулук функциясы чагылдырылган эмес. Чыгашалардын сметасын түзүүдө, пландоодон баштап отчетторду берүүгө чейин, натыйжалуулуктун деңгээлин эске алып, келечектеги чыгымдарды максаттуу пайдалануу. Финансылык жылдын аягында бюджеттин каражаттарын пайдалануу жөнүндө отчетту талдоо жана аларды чыныгы жетишкендиктер менен салыштыруу.

2. Финансылык кризисер жана экономикалык туруксуздуктар шартында экономикалык субъектилерди колдоо үчүн салыктык жеңилдиктер керек, бирок, бул четки шарт жана белгилүү гана убакытка. 4 жылдан бери мындай тажрыйба тандалган ишканалар үчүн колдонулууда. Мамлекеттин бюджетине туруктуу киреше алып келүү үчүн келечекте жеңилдиктерди азайтуу керек. Анткени салыктарды экономикалык мамилелердин бардык катышуучулары төлөш керек.

3. Калктын жана түрдүү коомдук бирикмелердин кызыкчылыктары тез өнүккөн заманбап коомдо маалыматтын дефицити же атайын жашырылышы кызыктар ички, же тышкы жактардын ишенимин азайтат. Бюджеттик процесстин ачыктыгы жана тазалыгы калктын ишенимин жогорулатат жана коррупция менен күрөштө маанилүү ыкмалардын бири. Мындан сырткары, бул аракет мамлекетте чет элдик жана ички инвестицияларды, инвестициялык климатты жакшыртат. Ошондуктан ачыктык жана тазалык, маалыматтын жеткиликтүүлүгүн камсыздоо жана бюджеттин бардык тармактар боюнча чыгымдарын ачык чагылдыруу керек.

4. Мамлекеттик чыгымдардын сапатын жогорулатуу үчүн, аларды натыйжалуу башкаруу өнүгүүгө багытталган бюджеттөө болот (ӨББ), постсоветтик аймакта киргизилген жана активдүү колдонулууда. Азыркы убакта кыска мөөнөттүү божомолдорго багытталган, мамлекеттик чыгымдардын кыска мөөнөттүү программасы да киргизилди (КМП), макроэкономикалык көрсөткүчтөргө, мамлекеттик бюджеттин кирешелерине, мамлекеттик чыгымдарга, чыгымдардын багыттарын жана каржылоо келечегин аныктаган. Каражаттардын чектелүү шартында эки программаны бириктирүүнү сунуштайбыз, жыйынтыгында МЧСИге бир нече пункт кошулат:

- мамлекеттик бюджет долбоорун түзүүдө максаттарды аныктоо керек, бюджеттин каражаттарын пайдаланууда жетишүүсү керек (чыгымдарды негиздөө).

- бюджеттик чыгымдарды баалоону өткөрүү ыкмасын иштеп чыгуу жана жетишкен максаттардын денгээлин аныктоо (натыйжалуулук мониторинги).

- каражаттарды колдонууда эркин болуу жана бюджеттик каражаттардын жетекчилерин менен колдонуучуларын коюлган максаттарга жетүүдө колдоо.

5. Бюджеттик мекемелерде айлык акынын төмөн болуусу мыйзамсыз аракеттерге алып келет, ошондуктан реалдуу айлык акыны жогорулатуу коррупциянын денгээлине таасир этет. Экономиканын өсүүсү үчүн рынокто продукцияны сатуу жана киреше алуу денгээлине ээ болуу керек. Анткени товарларды жана кызматтарды алуучулар, бул жумушчулар жана алардын үй-бүлөсү, жарандардын суроо-талап жана сатып алуучулук денгээлин жогорулатуу үчүн айлык акынын денгээли жакшы болуш керек. Айлык акынын жогорку денгээли экономикалык өсүүнүн бюджеттик мекемелерде коррупциялык аракеттин төмөндөөсүнүн негизи жана бюджеттик кызматкерлердин сапатынын, мамлекеттик бюджеттин чыгымдарынын жогорулоосу.

6. Мамлекеттик ишканалардын квазифискалдык операцияларына өзүнчө көңүл буру керек. Чаташып калган мамлекеттик ишканалардын квазифискалдык мүнөздөгү операциялары олуттуу финансылык тобокелдикти жаратат жана финансылык тартипти бузат. Бул көйгөйдү чечүү үчүн мамлекеттик ишканаларда тазалыкты, ачык-айкындыкты жана отчетуулукту жүргүзүү зарыл, мамлекеттик ишканалар жөнүндө маалыматтар жана салык-аракеттер кесилген, толук эмес жана толук эмес мүнөздө берилет. Андан ары ыйгарым укуктуу түзүмдөр тарабынан мамлекеттик ишканалардын алдындагы мониторинг жана көзөмөл системасын жакшыртуу керек. Квазифискалдык ишти чыгарып таштоо, негизги иш-аракеттин түрү менен байланышкан ишин токтотуу, алмашуу курсунун байланыштуу жумшак бюджет, кредиттик жана көзөмөлдөө, чектөө, субсидиялар ж.б.у.с. жолдор менен Башкаруунун натыйжалуулугун көтөрүү боюнча чаралар жана жогорку квалификациялуу кадрларды конкурстук негизде жумушка тартуу сунушталат.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган иштердин тизмеси

1. А.А.Нажмидинов Тенденции изменения расходной части государственного бюджета [Текст] /А.А. Нажмидинов // «Известия» Академии Наук Республики Таджикистан; Душанбе – 2014.– №1– С. 81-85. РИНЦ.
2. А.А.Нажмидинов Обеспечение сбалансированности государственного бюджета [Текст] / А.А. Нажмидинов // «Вестник» Таджикского национального университета; Душанбе – 2014. – №2/10(152) – С. 275-279. РИНЦ.
3. А.А. Нажмидинов Казначейская система исполнения государственного бюджета [Текст] / А.А. Нажмидинов // «Вестник» Таджикского национального университета; Душанбе – 2015. – №2/2 (161) – С. 64-70. РИНЦ.
4. А.А. Нажмидинов О совершенствовании управления государственных расходов [Текст] А.А. Нажмидинов // «Вестник» Таджикского национального университета; Душанбе – 2015. – №2/3 (165) – С. 60-65. РИНЦ.
5. А.А. Нажмидинов Мониторинг использования бюджетных средств [Текст] / А.А. Нажмидинов // Известия ВУЗов Кыргызстана; Бишкек – 2015. – №10 – С. 72-77. РИНЦ.
6. А.А. Нажмидинов Расходная часть бюджета как стратегический финансовый план страны [Текст] / А.А. Нажмидинов // Журнал «Земледелец», Таджикский Аграрный Университет; Душанбе – 2016. – С. 65-67. РИНЦ.
7. А.А. Нажмидинов Расходная часть бюджета и ее эффективность [Текст] / А.А. Нажмидинов // Известия ВУЗов Кыргызстана; Бишкек – 2017. – №1 – С. 91-94. РИНЦ.
8. А.А. Нажмидинов Повышение эффективности расходов государственного бюджета [Текст] / А.А. Нажмидинов // Известия, Иссык-кульский форум бухгалтеров и аудиторов Центральной Азии, Бишкек – 2017. – №2 – С.38-42. РИНЦ.

**«Рынокко өтүү шарттарында мамлекеттик чыгымдарды башкаруу» атуу
Нажмидинов Абдурахмон Абдусаторовичтин диссертациялык ишине
экономика илимдеринин кандидаты илимий даражасын
изденүү үчүн диссертациясы
адистиги 08.00.10 – Финансы, акча жүгүртүү жана насыя**

ТАРЖЫМАЛ

Изилдөөнүн методикасы: абстракттуудан конкреттүүгө чыгуу методу, дедуктивдүү метод, байкоо жүргүзү жана салыштырма методу, изилдөөнүн математикалык жана статистикалык методу, функционалдык талдоо.

Алынган натыйжалар жана жаңылыгы

- бюджеттик каражаттын чыгашаларын комплекстүү изилдөө жүргүзүлдү, квазификалдык тобокелдик, адамдык фактор, жарандык бюджет, сырткы каржылоону азайтуу ж.б.у.с. натыйжаларына багытталган бюджетин (БНБ) каражаттарын үнөмдүү, максаттуу, натыйжалуу пайдалануу үчүн болуп жаткан көйгөйлөрдү чечүү жолу сунушталды

- Бүгүнкү күндө иштеп жаткан бюджеттик каражаттарды бөлүштүрүү рычагы толук кандуу колдонулбайт, бюджеттик процесстердин жүрүшүн толук кандуу көзөмөл жана башкаруу үчүн келесектеги финансылык мезгилде муну эске алуу керектиги аныкталды.

- Мамлекет бюджеттик каражаттарды натыйжалуу колдонуу баалары жана салыштырма талдоо жүргүзүлдү.

- өлкөнүн узак мөөнөттүү экономикалык, социалдык, маданий өнүгүшүн туруктуу факторлору болуп мамлекеттик бюджетти натыйжалуу түзүү, бөлүштүрүү, пайдалануу болуп саналары далилденди.

Пайдалануу боюнча сунуштар – мамлекеттик бюджетти колдонууда (чыгаша бөлүгү), мамлекеттик финансылык каражаттарды пайдалануу жана башкарууда. Ошондой эле келечектеги адистерди даярдоодо, учурдагы башкаруу органдарынын адистерин жана илимий кызматкелери үчүн кызыгууларын алып келет.

Колдонуу чөйрөсү: мамлекеттик финансы, финансылар.

Резюме

диссертации Нажмидинова Абдурахмона Абдусаторовича на тему: «Управление государственными расходами в условиях перехода к рынку» на соискание ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.10 – Финансы, денежное обращение и кредит

Ключевые слова: бюджет, расходы, управление, эффективность, целенаправленность, мониторинг, казначейство.

Объектом исследования является государственный бюджет, а если быть точнее именно расходная часть государственного бюджета страны, охватывающая и республиканский и местные уровни бюджетов.

Целью исследования является изучение и улучшение качества управления государственных расходов бюджета в современных условиях, на основе обоснования теоретических положений, методологических работ и практических рекомендаций и предложений, конечным смыслом которых является повышение качества и эффективности расходов государственного бюджета.

Методы исследования: метод восхождения от абстрактного к конкретному, дедуктивный метод, методы наблюдения и сравнения, математический и статистический метод исследования и функциональный анализ.

Полученные результаты и новизна.

- проведено комплексное исследование расходования средств бюджета и предложены пути решения существующих проблем для экономного, целенаправленного и эффективного использования средства бюджета ориентированного на результат (БОР), квазифискальные риски, человеческий фактор, гражданский бюджет, минимизация внешнего финансирования и т.д.;

- выявлено, что функционирующие на сегодняшний день рычаги распределения средств бюджета не используются в полную мощность, необходимо учесть это в будущих финансовых периодах для полноценного контроля и управления за ходом бюджетного процесса;

- Проведена оценка эффективности использования средств бюджета государство и сравнительный анализ;

- доказано, что фактором устойчивости долговременного экономического, социального, культурного развития страны является эффективное составление, распределение и использование государственного бюджета.

Рекомендации по использованию – при составлении государственного бюджета (расходной части), исполнении и управлении государственных финансовых средств. Также для подготовки будущих специалистов, представляет интерес для нынешних специалистов органов управления, научных работников.

Область применения: государственные финансы, финансы.

The resume

dissertation of Najmidinov Abdurahmon Abdusatorovich on a theme: «Management of the State expenditure in the conditions of transition to the market» on competition of a scientific degree of Cand.Econ.Sci. on a speciality 08.00.10 - the Finance, monetary circulation and the credit

Keywords: the budget, expenses, management, efficiency, purposefulness, monitoring, exchequer.

Object of research is the state budget and if to be more exact an account part of the state budget of the country, covering both republican and local than level of budgets.

Research objective is studying and improvement of quality of management of the State expenditure of the budget in modern conditions, on the basis of a substantiation of theoretical positions, methodological works and practical recommendations and the offers which final sense is increase quality and efficiency of expenses of the state budget.

Research methods: a method of an ascension from abstract to concrete, a deductive method, supervision and comparison methods, a mathematical both statistical method of research and the functional analysis.

The received results and novelty.

- Complex research of an expenditure of means of the budget is conducted and ways of the decision of existing problems for economical, purposeful and an effective utilisation of means of the budget focused on result , quasifiscal risks, the human factor, the civil budget, external financing minimisation etc. are offered;

- It is revealed that levers of distribution of means of the budget functioning for today are not used in a total power, it is necessary to consider it in the future financial periods for high-grade control and management over a course of budgetary process;

- The estimation of efficiency of use of means of the budget the state and the comparative analysis Is spent;

- It is proved that the factor of stability of long-term economic, social, cultural development of the country is effective drawing up, distribution and use of the state budget.

Recommendations about use - at drawing up of the state budget (an account part), execution and management of the state financial assets. Also for preparation of the future experts, is of interest for present experts of controls, science officers.

Scope: public finances, the finance.